

Η πολυτυπία στα δημώδη πεζά κείμενα των πρώιμων νεότερων χρόνων – η περίπτωση του Προγνωστικού των Μοσκόβων

Dora E. Solti

Ο όρος πολυτυπία

Ο όρος πολυτυπία¹ υποδηλώνει το φαινόμενο να συνυπάρχουν για την ίδια γραμματική κατηγορία ή στο ίδιο μέρος του κλιτικού παραδείγματος δύο ή περισσότεροι εναλλακτικοί τύποι χωρίς σημασιολογική διαφορά.² Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται στην ελληνική γλώσσα από την όψιμη αρχαιότητα, από τότε δηλαδή που οι καινούργιοι γραμματικοί τύποι αντί να εκτοπίσουν τους παλιούς, άρχισαν να συνυπάρχουν μαζί τους.

Εναλλακτικοί τύποι που οφείλονται στην πολυτυπία βρίσκονται σε όλα τα επίπεδα της γλώσσας: στην φωνολογία, στη μορφολογία, στο συντακτικό και στη λεξικολογία.

Στην φωνολογία παρατηρούνται για παράδειγμα τύποι με ή χωρίς συνίζηση, όπως *καρδιά* και *καρδιά*. Στη μορφολογία παρατηρούνται εναλλακτικές καταλήξεις στο κλιτικό παράδειγμα των ουσιαστικών, ρημάτων, επιθέτων και επιρρημάτων, καθώς και εναλλακτικοί περιφραστικοί ρηματικοί τύποι. Στο συντακτικό υπάρχουν εναλλαγές στη θέση των αντανυμιών, ενώ στη λεξικολογία παράλληλοι τύποι όπως *γυνή* και *γυναίκα*.³

Παρ' όλο που η πολυτυπία αποτελεί πρώτ' απ' όλα φαινόμενο της λογοτεχνικής γλώσσας και μάλιστα του έμμετρου λόγου, παρατηρείται επίσης στον

¹ Οι όροι *διπλοτυπία* και *διπλομορφία* δεν είναι ακριβείς γιατί αποκλείουν το ενδεχόμενο συνύπαρξης περισσότερων από δύο εναλλακτικών τύπων.

² HINTERBERGER, M., «Το φαινόμενο της πολυτυπίας σε δημώδη κείμενα», στο EIDENEIER, H.-MOENNIG, U.-ΤΟΥΦΕΞΗΣ, Ν., *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημώδους γραμματείας*, Ηράκλειο 2001, σελ. 215.

³ HINTERBERGER [n2], 216.

πεζό λόγο και σε μη λογοτεχνικά κείμενα. Ενώ στη βυζαντινή λογοτεχνία τα πιο πολλά δημώδη κείμενα ήταν έμμετρα, στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία έχουμε να κάνουμε κυρίως με πεζά κείμενα. Στο γεγονός που η πολυτυπία αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της δημώδους γλώσσας, συνηγορούν και οι γραμματικές των πρώιμων νεότερων χρόνων: του Νικόλαου Σοφιανού⁴, του Girolamo Germano⁵ και του Simon Portius⁶.

Κοινός σκοπός των γραμματικών αυτών ήταν η περιγραφή της ομιλουμένης δημώδους γλώσσας του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα, μια προσπάθεια πρωτοφανής στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας, με σκοπό τη διδασκαλία καθολικών Ιταλών ιεραπόστολων που χρειάζονταν επαρκείς γνώσεις της ομιλουμένης ελληνικής γλώσσας για τη μεγάλη επιχείρηση προσηλυτισμού σε ελληνικό έδαφος. Για τον λόγο αυτό, οι γραμματικές αυτές γράφτηκαν με σκοπό την περιγραφή όχι όμως τη ρύθμιση της γλώσσας – κάτι που θεωρείται στη σημερινή γλωσσολογία φαινόμενο μοντέρνο και προοδευτικό. Αυτό σημαίνει επίσης ότι αυτές οι τρεις γραμματικές αποτελούν πηγή πρωταρχικής σημασίας στην έρευνα της ιστορίας της γλώσσας, αλλά επίσης στην έρευνα της πολυτυπίας αφού καταχωρούν σε κάθε κλιτικό παράδειγμα όλους τους εναλλακτικούς τύπους.

Ένα παράδειγμα πεζογραφικού κειμένου στη δημώδη γλώσσα: το Προγνωστικό των Μοσκόβων

Το φαινόμενο της πολυτυπίας απαντά στα πεζά κείμενα των πρώιμων νεοελληνικών χρόνων όχι μόνο στην περίπτωση των κειμένων Ελλήνων συγγραφέων, αλλά και σε μεταφράσεις από δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες στη δημώδη ελληνική γλώσσα της εποχής. Σε αυτή την ομάδα ανήκει η ελληνική μετάφραση του Προγνωστικού των Μοσκόβων, έργο του Γερμανού συγγραφέα Stanislaus Reinhard Acxtelmeier, που τυπώθηκε το 1698 στο Augsburg⁷ και μεταφράστηκε την επόμενη χρονιά στα ελληνικά στην αυλή του ηγεμόνα της

⁴ LEGRAND, E. [εκδ.], Νικόλαου Σοφιανού του Κερκυραίου Γραμματικής της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσας, Αθήνα 1870

⁵ PERNOT, H. [εκδ.], *Girolamo Germano: Grammaire et Vocabulaire du Grec Vulgaire publiés d'après l'Édition de 1622*, Paris 1907

⁶ MEYER, W. [εκδ.], *Simon Portius: Grammatica Linguae Graecae Vulgaris – Reproduction de l'Édition de 1638*, Paris 1889

⁷ *Das Muscovittische Prognosticon. Oder Der Glorwürdige Czaar Peter Alexowiz. Von Der gewachsenen Russischen Macht, von dem Tyrann Iwan Wasilowiz, biß unter höchsterwehnte Czaarische Majestät, Deren umständliche Kriegs-Anstalten ihr das Orientalische Reich und dero Patriarchen Sitz Constantinopel versprechen. Von Stanislaos Reinhardo Acxtelmeier. Augspurg 1698*

Βλαχίας Κωνσταντίνου Μπρανκοβάν⁸. Σκοπός του έργου είναι να παρουσιάσει τη Ρωσία του Μεγάλου Πέτρου ως μια εκμοντερνισμένη ευρωπαϊκή μεγάλη δύναμη, τη μοναδική ελεύθερη ορθόδοξη χώρα της Ανατολικής Ευρώπης που είναι σε θέση να επανακτήσει την Κωνσταντινούπολη και να διώξει τους Τούρκους από την Ευρώπη. Η πραγματεία αυτή δεν βρήκε καμία απήχηση στη Γερμανία, αλλά η μετάφρασή της έκανε πολύ μεγάλη εντύπωση στη Βλαχία, περιοχή υποτελής του Σουλτάνου. Παρ' όλο που η Συνθήκη του Κάρλοβιτς ματαίωσε τη ρωσική επέμβαση στις Ηγεμονίες, η ελπίδα της απελευθέρωσης και της βοήθειας του ξανθού γένους δεν εξέλειψε ποτέ.⁹

Μεταφραστής του έργου στάθηκε ο Ιωάννης Ιερόθεος Κομνηνός, ιατροφιλόσοφος της βλαχικής αυλής και μετέπειτα μοναχός της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους, που γνώριζε καλά τη Ρωσία σε αντίθεση με τον Γερμανό συγγραφέα του πρωτότυπου. Αφού το κείμενο ανήκει, φαινομενικά τουλάχιστον, στη λογοτεχνία προγνωστικού περιεχομένου, χρησιμοποίησε ο μεταφραστής τη δημώδη γλώσσα, σύμφωνα με τους κανόνες του είδους.

Η πολυτυπία στο Προγνωστικό των Μοσκόβων

Το φαινόμενο της πολυτυπίας παρατηρείται στο κείμενο σε όλα τα επίπεδα της γλώσσας, αλλά με μεγαλύτερη συχνότητα στο πεδίο της μορφολογίας. Η παρούσα ανακοίνωση πραγματεύεται το πεδίο της φωνολογίας και της μορφολογίας.

Φωνολογία

Στη φωνολογία η πολυτυπία δεν είναι συχνό το φαινόμενο, απαντά όμως σε δύο περιπτώσεις. Η πρώτη είναι η συνίζηση: παρ' όλο που στο κείμενο αποφεύγονται γενικά οι τύποι με συνίζηση, συνυπάρχουν μερικές φορές και οι δύο τύποι, π.χ. *φωτιαίς* (68r¹⁰), *φωτιάς* (108v) αλλά *φωτίαν* (passim), *φωτίας* (108v, 109r).

⁸ Η φιλολογική έκδοση της ελληνικής μετάφρασης αποτελεί αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής της γράφουσας της παρούσας ανακοίνωσης, και θα εκδοθεί με τον τίτλο *Η ελληνική μετάφραση του Προγνωστικού των Μοσκόβων του Stanislaus Reinhard Acxtelmeier 1698/99*.

⁹ πβ. ΠΙΣΣΗΣ, Ν., «Χρησιμολογία και Ρωσική προσδοκία», στο *Σλάβοι και Ελληνικός Κόσμος: Πρακτικά Α' Επιστημονικής Ημερίδας Τμήματος Σλαβικών Σπουδών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα 2014, σελ. 149-168.

¹⁰ Η αρίθμηση των φύλλων αφορά το χειρόγραφο Vind. Suppl. gr. 79, την πρώτη μορφή της μετάφρασης.

Η δεύτερη περίπτωση είναι η ανάπτυξη προθεματικού φωνήεντος, όπως για παράδειγμα *ὀγλήγορα* (22r, 37v) και *γλήγορα* (31v, 38r, 88v, 103r).

Μορφολογία

Στο πεδίο της μορφολογίας, στην κλίση του άρθρου συνυπάρχουν στον πληθυντικό τύποι της λόγιας γλώσσας με τύπους της δημώδους γλώσσας, όπως

Ενικός	Πληθυντικός
Ον. ή	αί ¹¹ , ή ¹² , οί ¹³
Αιτ. τήν	τάς ¹⁴ , ταῖς ¹⁵
Γεν. τῆς	τῶν
Δοτ. τῇ	—

Αυτή η πολυτυπία καταγράφεται ήδη στις γραμματικές της πρώιμης νεοελληνικής εποχής: ο Σοφιανός⁵ καταχωρεί στην ονομαστική πληθυντικού τον τύπο *οί*, στην αιτιατική τον τύπο *ταῖς*. Ο Germano¹⁶ αναφέρει στην ονομαστική και τους τρεις τύπους *αί*, *ή* και *οί*, στην αιτιατική μόνο τον τύπο *ταῖς*. Στη γραμματική του Portius¹⁷ απαντούν οι τύποι *αί* και *ή* στην ονομαστική, καθώς και *ταῖς* και *τῆς* στην αιτιατική.

Ανάμεσα στα ουσιαστικά υπάρχουν λέξεις που ακολουθούν την λόγια κλίση, λέξεις που ακολουθούν τη δημώδη κλίση και επίσης λέξεις που έχουν και τους δύο εναλλακτικούς τύπους, όπως *δούξ* και *δούκας*, *λιμήν* και *λιμένας*, *πατήρ* και *πατέρας*, *καίσαρ* και *καίσαρος*, *δύναμες* και *δυνάμεις*.

Στα επιρρήματα παρατηρείται επίσης η συνύπαρξη εναλλακτικών καταλήξεων, όπως –ως και –α: *βεβαίως* και *βέβαια*, *ευκόλως* και *εύκολα*, καθώς επίσης των καταλήξεων –έως και –υά: *βαρέως*, *βαθυά*.

¹¹ Συνδυάζεται με ουσιαστικά σε –αι, π.χ. *αί διατροφαί* (57v).

¹² Συνδυάζεται με ουσιαστικά σε –ες/-αις, π.χ. *ή θρησκείαις* (26v), *ή ἀρκούδες* (28r).

¹³ Μεμονωμένη περίπτωση: *οί δύναμες* (80r), αλλά επίσης: *ή δύναμες* (91v).

¹⁴ Συνδυάζεται με ουσιαστικά σε –ας, π.χ. *τάς ἀθθεντείας* (20r).

¹⁵ Συνδυάζεται με ουσιαστικά σε –ες/-αις, π.χ. *ταῖς χώραις* (36r).

¹⁶ PERNOT [n.5], 57

¹⁷ MEYER [n.6], 14

Στον σχηματισμό των μονολεκτικών παραθετικών των επιρρημάτων υπάρχουν επίσης δύο καταλήξεις: –τερον και –τερα: *καλλήθερον* και *καλλήτερα*.

Στις προθέσεις είναι επίσης συχνό φαινόμενο η συνύπαρξη δύο ή περισσότερων τύπων:

εἰς + αιτιατική ~ *σέ* + αιτιατική ~ *έν* + δοτική
μέ + αιτιατική ~ *σύν* + δοτική
ἀναμεταξύ *εἰς* + αιτιατική ~ *μεταξύ* + γενική
ἐναντίον *εἰς* + αιτιατική ~ *ἐναντίον* + γενική

Στην κλιτική μορφολογία των ρημάτων αποτελεί η πολυτυπία συχνό φαινόμενο. Στους μονολεκτικούς ρηματικούς τύπους παρατηρείται πρώτ' απ' όλα στον πληθυντικό, και τα ζεύγη καταλήξεων που συνυπάρχουν στο ίδιο σημείο του κλιτικού συστήματος, είναι τα εξής:

Ενεργητική φωνή, ενεστώτας οριστικής:

-ω	-ομεν
-εις	-ετε
-ει	-ουσι(ν)/-ουν

Το ζεύγος –ουσιν και –ουν αποτελεί το πιο παλιό παράδειγμα πολυτυπίας και υπάρχει από την ύστερη αρχαιότητα όταν εμφανίστηκε η κατάληξη –ουν κατ' αναλογία με το ζεύγος –ασιν/–αν.¹⁸ Στο κείμενο του Προγλωσσικού παρατηρείται μια ίση κατανομή των δύο καταλήξεων του γ' πληθυντικού.

-ῶ	-οὔμεν/-ῶμεν
-ᾶς, —	—, —
-ᾶ, -εἶ	-οὔσι(ν)/- ῶσιν/ -οὔν

Στο α' και γ' πρόσωπο του πληθυντικού παρατηρούνται κοινοί τύποι των κλίσεων με –α και με –ει στο θέμα. Οι λόγιες καταλήξεις –ῶμεν και –ῶσιν βοηθούν κατά πάσαν πιθανότητα τη διαφοροποίηση των ρημάτων με –α στο θέμα.

¹⁸ JANNARIS, A. N., *An Historical Greek Grammar Chiefly of the Attic Dialect*, London 1897 (Ανατύπωση Hildesheim 1968), σελ. 198, ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, Ν. Π., *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1995, στο λήμμα –ουν.

Ενεργητική φωνή, παρατατικός:

-α	-αμεν, -ομεν
-ες	—
-ε(ν)	-αν, -ασι(ν), -ον

Δίπλα στο ζεύγος –αν και –ασιν που μαρτυρείται από την ύστερη αρχαιότητα, βρίσκουμε επίσης τις λόγιες καταλήξεις –ομεν και –ον.

Οι εναλλακτικοί τύποι του α' και γ' πληθυντικού μπορούν να συναντώνται ακόμα και στην κλίση του ίδιου ρήματος:

Ἀλλὰ καὶ ἡ Λεχία ἡμπορεῖ νὰ εἶναι εὐχαριστημένη ἀνίσως καὶ ἤθελαν περισφαλισθῇ τὰ ὀριάτης πανταχόθεν ἀπὸ τοὺς ποταμοὺς ὅπου εἴπαμεν καὶ ἀπὸ τὴν Μαύρην Θάλασσαν (98v)

ἐλογίασαν ἀκόμι τινὲς ὡς εἴπομεν πῶς ἔχουν ποδάρια μακρὰ καὶ ξανάστροφα (22v)

και

Ἡ ἐπίλοιπαις αὐθεντεῖαις εἶχαν κάθε μία ξεχωριστοὺς αὐθέντας καὶ ἦσαν αὐτεξούσιοι (20r)

Τὰ εἰσοδήματα ὅπου εἶχασι πρῶτα τῶρα τοὺς ὀλιγόστευσαν, ἐπειδὴ καὶ ἔχασαν ὅλον τὸν Μωρέαν, καὶ τὴν Οὐγκρίαν, καὶ ἄλλους τόπους, ὅθεν τοὺς ἤρχουνταν πολὺς θησαυρός (95r)

Ἀπὸ τότε καὶ ἔως τῶρα ἡ ἱστορία τῶν τουρκῶν μὲ τὸ νὰ εἶναι σφαλταῖς, διὰ τοῦτο τινὰς δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἠξεύρῃ τοὺς ἀρχηγούστων κατὰ τάξιν, οὔτε τι λογῆς κυβέρνησες εἶχον οἱ πρῶτοι εἰς τὰ πολιτικά καὶ εἰς τὰ πολεμικά πράγματα (107v).

—	—
—	—
-οὔσε, -(ε)ιε	-οὔσαν

Στο γ' ενικού παρατηρείται μια συμπληρωματική κατανομή των καταλήξεων: η κατάληξη –ειε απαντά στην περίπτωση των ρημάτων *ἤμπορῶ* και *φορῶ*, σε περίπτωση όλων των άλλων ρημάτων βρίσκουμε την κατάληξη –ούσε.

Ενεργητική φωνή, αόριστος

-α	-αμεν, -ομεν
-εζ	—
-ε(ν)	-αν, -ασι(ν)

Στον αόριστο παρατηρούνται οι ίδιες καταλήξεις με τον παρατατικό: η μοναδική διαφορά είναι το κλιτικό θέμα. Η λόγια κατάληξη –ομεν απαντά και σε αυτή την περίπτωση: *εἵπομεν* (22ν κεξ.), *ἐφέρομεν* (72ν).

Παθητική φωνή, ενεστώτας οριστικής

-ομαι	-όμεθα, -όμεσθε(ν)
-εσαι	-εσθε
-εται	-ονται, -ουνται

Στην περίπτωση αυτή παρατηρούνται δύο περιπτώσεις της πολυτυπίας: στο α' και γ' πρόσωπο του πληθυντικού.

Οι καταλήξεις του α' πληθυντικού, η λόγια κατάληξη –όμεθα και η κατάληξη –όμεσθεν που σχηματίστηκε κατ' αναλογίαν με την κατάληξη του δεύτερου προσώπου¹⁹, απαντούν με την ίδια συχνότητα στο κείμενο.

Από τις καταλήξεις του τρίτου προσώπου, η κατάληξη –ουνται απαντά μόνο τέσσερις φορές στο κείμενο, ενώ η κατάληξη –ονται μαρτυρείται σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις.

Παθητική φωνή, παρατατικός

—	—
—	—
-ετο(ν), -ουντο, -ουνταν	-οντο(ν), -ονταν, -ουνταν

¹⁹ ΜΗΝΑΣ, Κ., «Οι καταλήξεις της οριστικής των μονολεκτικών ρηματικών τύπων της μεσοπαθητικής φωνής», στο: *Δωδώνη* 16 (1987), σελ. 24.

Στο γ' ενικού απαντά η κατάληξη –ουντο μία φορά μόνο:

τὸ ἄλογον παχύνουντο τοῦ αὐθεντός τὰ μάτια (63r-v)

Η κατάληξη –ουνταν μαρτυρείται περισσότερες φορές και στον ενικό, σε αυτή την περίπτωση στην ίδια φράση με την κατάληξη –ετον:

μακάριος ἐνομίζετον, ὅποιος μίαν ὥραν προτῆτερα ἐσκοτώνουνταν (79v).

Η λόγια κατάληξη –ετο(ν) μαρτυρείται συχνά.

Η κατανομή των τριών καταλήξεων του γ' πληθυντικού είναι ισορροπημένη.

Παθητική φωνή, αόριστος

-(θ)ηκα	—
—	—
-(θ)ηκε(ν), -(θ)η	-(θ)ησαν, -(θ)ηκαν

Οι καταλήξεις του γ' ενικού –θηκεν και –θη απαντούν περίπου με την ίδια συχνότητα στο κείμενο, ενώ από τις καταλήξεις του γ' πληθυντικού, η κατάληξη –θησαν μαρτυρείται πέντε φορές πιο συχνά από τον εναλλακτικό τύπο –θηκαν.

Ενεργητική φωνή, ενεστώτας υποτακτικής

-ω	-ωμεν
—	—
-η	-ουν, -ωσι(ν)

Στο τρίτο πρόσωπο πληθυντικού μαρτυρούνται οι καταλήξεις –ουν και –ωσι(ν), και απαντούν ενδεχομένως και μέσα στην ίδια φράση:

διὰ τοῦτο ἐμεταχειρίσθηκεν ὁ Θεὸς ἄχρηστα ὄργανα στέλνωντας δηλονότι ψευδοπροφήτας, τυράννους ἐξολοθρευτάς, διὰ νὰ ἀφανίσουν βασιλεία, καὶ νὰ ἐξολοθρεύσουν κάστρα, νὰ ἐρημώσουν κόσμον καὶ νὰ κατακαύσῃσι χώρας, ἕως ὅπου νὰ ἔλθωσιν εἰς θεογνωσίαν καὶ νὰ λείψουν ἀπὸ τὰς κακουργίαςτων. (109v)

Οι περιφραστικοί ρηματικοί τύποι μπορούν επίσης να έχουν εναλλακτικούς τύπους στο κλιτικό παράδειγμα, όπως οι διάφοροι τύποι του μέλλοντα:

- Ο τύπος θέλω γράψω, όπως θέλω περιγράψω (84v), θέλει ήμφορέση (89r), θέλουσι τήν έναντιωθοῦσι (98r).
- Ο τύπος θέλω γράψει (θέλω+απαρέμφοτο), όπως θέλει ἔχη (99v), θέλομεν εὔρη (100r), θέλουν πέση (103r), θέλουν ἀπομείνει (109r).
- Ο τύπος θέλω να+υποτακτική, όπως

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὁ κόσμος πάντοτε εἰς ταραχαῖς καὶ σύγχησας εὐρίσκεται, καὶ δὲν θέλουν παύση, ἕως ὅπου καὶ θέλει ὁ προφήτης Δανιὴλ νὰ ξεκοπῇ καὶ νὰ καταβῇ ἀπὸ τὸ βουνὰ πέτρα, καὶ νὰ συντρίψῃ τελείως τὰ συγκεχυμένα πράγματα τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ τὰ λεπτύνῃ (107r).

Ὅπως βλέπουμε, η μελέτη της ελληνικής μετάφρασης του Προγνωστικού των Μοσκόβων κατέχει σπουδαίο ρόλο στην έρευνα της ομιλουμένης ελληνικής γλώσσας των πρώιμων νεότερων χρόνων και ελπίζουμε ότι η φιλογική έκδοση του κειμένου θα μπορέσει να συμβάλει στην εμβάθυνση των γνώσεών μας για την εποχή αυτή.